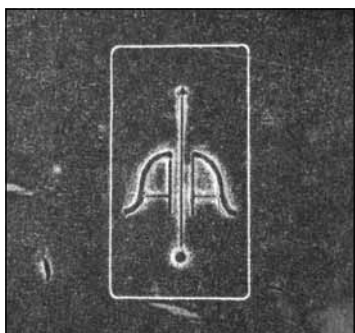
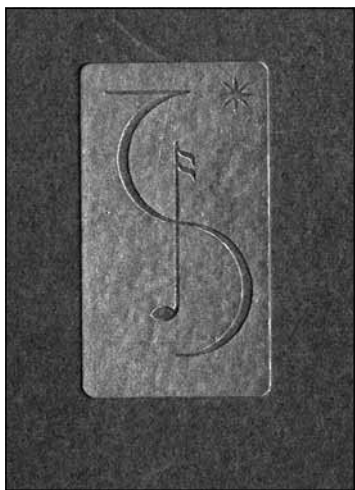

Komáromi Sándor

Hangok a múlt rejtekeiből

(Bécs–Budapest, 1938–1945)

Th. H. Hoch-Turcsán és társai

1942/43-ban Budapesten majdhogynem torlódo gyors egymásutánban három, külsőleg a legteljesebb művészi igénnyel formált költői kötet látott napvilágot történetesen német nyelven (ami akkoriban már eléggé szokatlan volt) – Theodor H. von Hoch szerzőségével és saját kiadásában. Kettő közülük eredeti verseket tartalmaz: *Der Klangspiegel* ('Hang és tükör', 1942), *Das Sonnenjahr* ('A nap éve', 1943), egy pedig a költő Ady-fordításait gyűjti egybe: *Andreas Ady – Umdichtungen aus dem Ungarischen* (1942). A kiadványok legfőbb közös jellemzője az exkluzív könyvformálás, már a legnemesebb merített papír (Zerkall-Bütten) a finom mívű Futura betűtípus választásával. Emellett mindegyikből 300 példányú, számozott és szignált bibliofil kiadásváltozat készült – félbőr kötésben, többszín-nyomatú címoldallal és borítóval, és emblematis rajzú, arannyal domborított dísz került a könyvfedélre, ezeket Hoch saját kezűleg tervezte. A kivitelezés során, mint azt a kolofonok elmondják, a Hungária Nyomda állt rendelkezésre, a nyomtatásképet illetően Lengyel Lajossal, a kötésnél pedig Kner Erzsébettel.

Hochnak különösebb ismertsége korábról nem volt, noha 1934-ben Grácban kiadott első kötetével (*Hauch des Wesenlosen*) 1938-tól már szerepelt a közhasználatú *Német Irodalmi Kalendárium* (*Kürschners Deutscher Literatur-Kalender*) évről évre frissített kiadásában. Később még két, Bécsben kiadott, „ki-kicsoda” jellegű kézikönyv is felvette. Nevét, működését ma viszont szinte teljes feledés borítja. Kötetei a gráci első könyv kivételével ugyanakkor jelen vannak a jelentősebb nyelvterületi és hazai

könyvtárakban és az antikvár kínálatban is. A név a *Kalendárium*ban egyébként – és már magyarországi lakhellyel – *Hoch-Turcsán* alakban szerepel (*1911, Párizs); mindkét adat hazai eredetekre és kötődésekre utal, amit a költő Ady-fordítói ambíciója külön is aláhúz. Hoch mindenesetre osztrák földről érkezik Magyarországra, mielőtt belefog három új kötete kiadásába, s utóbb oda is tér vissza. Az *Österreicher der Gegenwart* (1951) c. „Ki-kicsoda” jó néhány új részletet elárul: Hoch képfestő fia volt, iskoláit Bécsben járta, majd könyvkereskedő-tanonc volt Budapesten, Lipcsében végzett szakfőiskolát, és művészetet is tanult valamilyen formában, végül: 1938-tól újra magyar földön, a jó nevű pesti *Lauffer*-antikvárium boltvezetője (Váci u. 11. – akkori számozás szerint). Atyja pedig, mint arra új keletű családkutató bázisok (Radix Index; MACSE) rávezetnek, azonos idősb Hoch-Turcsán Tivadar kiszolgált fregattkapitánnyal, aki festett is (alkotásainak ugyan nyoma nincs), s ami a legfontosabb: Pesten, 1861-ben, Hoch nevű (eszerint pesti német) apától született, azonban örökbe fogadta Turcsán Antal, ugyancsak pesti szabómester. Fia a szerzői nevében a „von” szócskát feltehetőleg minden alap nélkül használja. Atyja szolgálati viszonyát maradéktalanul igazolja – abbáziai állomáshellyel – a Cs. és Kir. Hadsereg és Haditengerészet Adattára is („Schematismus”), utoljára 1908-ból. Ennél bővebb ismeretekkel nem rendelkezünk az idősb és ifjabb Hoch életéről, a családról.

Az 1942. évi két Hoch-kiadvány impresszumában meglepetésünkre *Lauffer* Tivadar neve kiadói minőségben jelenik meg, ráadásul két székhellyel kistafírozva: „Theodor Lauffer – Budapest und Leipzig”. Ez az impresszum a lipcsei hivatkozással egyetemben minden jel szerint hamis, talán reklámcélú ámítási szándék szülötte. *Lauffer* cége ugyanis csak a 19. századi elődök idejében működött kiadó-boltként (történetesen azzal a kettős székhellyel), és Hoch köteteit a hitleri birodalomban nem is terjesztették (nem szerepelnek a német kereskedelmi jegyzékekben). Hoch egy évvel később a *Sonnenjahr* céljaira, érdekes módon *Taurus* néven, létrehozta önálló kiadócéget, csak Budapest székhellyel. A bolt könyvtörténeti források szerint 1944 végén megszűnik, Hoch 1945 folyamán visszatelepedik Bécsbe.

*

Hoch fedéldíszei természetesen a mű tartalmára, szellemére utalnak. A *Klangspiegel* esetében önmagában a szokatlan, homályos értelmű címadás megfejtését adja. A rajz (4x2 cm) – egy hangjeggyel átmetszett írásjel: a mindenségre utaló görög Zéta (ζ), fölül az ég csillagával – a mives formákba öltöztetett, zeneközeli strukúrákba szervezett versalkotások költői világát előlegezi, melyek – svájci pályatársának, Max Rychnernek írt levele szerint – „egy teljesebb, bizakodóbb létezés csillapíthatatlan vágyát példázzák”, azaz az „énekben”, a „dalban” fogant virtuális teremtés költészetmítoszában élnek. Hoch költői pozíciója az 1900 körüli német és osztrák, főképp Hofmannsthal, Stefan George és Rilke nevéhez kötődő szimbolista-újromantikus „előmodernitás” reprízét képviseli, amely a kifulladás avangárd nyomában, különböző más törekvések mellett, az 1930-as évek közepe tájt kap szárnyra, és epigonalitása ellenére kínál még használatlan lehetőségeket jó néhány poéta minor számára. A nagy korszakot és felelevenítés-kísérletét összeköti az elmagányosodással

sújtott ember ellenvilágokat kereső, a múlthoz vagy a mítoszokhoz forduló elvagyódásának stratégiája, ami – kétségkívül szűkebb körbe visszaszorult – követőinek „belső emigrációs” igazodását is szolgálja a fasizmus és nácizmus, illetőleg egy új háború fenyegetésével szemben.

A posztszimbolista-epigon tájékozódás gyökerei Hoch esetében gráci kiadója: Filip Schmidt-Dengler a kései George-körhöz húzó környezetében voltak adottak, ahol a múlt még élő, eleven követét: Leopold von Andrian-Werburgot (1875–1951) is megismerhette, mint éppen Andrian 2003-ban kiadott levelezés- és esszékötetéből („*Korrespondenzen...*”) kiviláglik. Őt annak idején elmélyült alkotói barátság fűzte Hofmannsthalhoz, és szoros kapcsolatot tartott a korai George berlini körével is. Hoch 1942/43-ban közönség elé bocsátott, datálatlan versei alig is képviselhetnek különösebben friss termést. Ezt sejteni engedi példának okáért az 1933-ban elhunyt George halálára írt, remekbe szabott sirató („*Des Sängers Heimfahrt*”) a gyász még eleven döbbenetével; a négy, sor-átcsapásokkal egymásba kapaszkodó strófa Böcklin-képeket is idéző grandiózus látomása George jelenségét Orfeusz mitikus alakjába öltözteti. Hoch múlt-irányú elköteleződésének súlypontjában kétségkívül George áll, a hatás ötvöződik azonban főként Rilkéével. Kiemelten Georgéra utal a versek képi, nyelvszerkesztési sűrítettsége mellett önmagában a költői koncepció részét adó artisztikus könyvformálás, beleértve a szövegtest egyénítését, amely az íráskép „talpatlan”, mértani arányos Futuráival a „George-írás” kalligrafikus minuszkuáit idézi – annak takarékos központosásával, ezen belül vessző helyett a „félmagas pont” használatával egyetemben.

A termés aránylag frissebb rétegét képviselhetik a leszűrt, tiszta bensőség formálta dalszerű versek, melyek egy-egy „örök” pillanatot ragadnak meg – egyebek között a táj-élmény vonzásában –, és helyt állnak a nagy minták mellett. Ízelítőül bemutatjuk az „*Ein Kalenderblatt*” („*Naptárlap*”) című költemény két strófáját. (Fordításpróbánk a sorok könnyed lebegését, a képi folyamat vagy a rímelés tiszta ízeit kevésbé adhatja vissza):

[...]

<i>Wir folgen sacht den wirren Pfaden</i>	(A parti ösvényt hullt levél borítja
<i>Erwachsen wachsam in den Tag</i>	Ragyogással tölt be a reggel
<i>Ein Lächeln oder Lied vermag</i>	Harmat hűse ül ki homlokunkra
<i>Uns überzart mit Tau zu baden.</i>	Bévül egy dal boldog emléke tör fel.

<i>Es wirkt der Spätherbst an den Saaten</i>	Késő őszt motoz a szántón · a vetésben
<i>Die erst im Halbllicht trüchtig quellen</i>	Odalenn a mag már csírázna
<i>Es zieht ein Riedgras feine Wellen</i>	A vízben hajladoz a sás gyenge szára
<i>Im Bach · durch den die Wasservögel waten.</i>	Ha egy bíbic elsétál arra éppen.)

A kötet nyitó verse villantja meg e benső emelkedettség tágabb vonzatát is. Három dalstrófája a „*Worte*” („*Szavak*”) címet kapta, és az embertől emberig ható társas szóban keresi a lélek nyűgeivel terhes létezés örömét. Ismeretlen biográfiai háttérű szövegösszefüggést kínál a könyv „Anyai barátnémnak” szóló ajánlása.

Wir sind uns nur im Worte nah (Szavunkkal érünk egymáshoz közel
Gleich Glocken · die an Feierstunden Mint két harang · ha kondul ünnep-
sprechen estén
Bis wankend ihre warmen Stimme S elcsendesülnek · elhalón meg-
brechen megremegvén
Und wissen kaum · wie uns geschah. Kettőnk meghitt szava szelíden átölel.)
 [...]

A szó – a költő „szavában” kiteljesedő emberi szó – dicséretét éneklő sorok eszünkbe juttatják a magyar kortárs, Juhász Gyula költeményét, mely különösebb kontextus nélkül ugyanerről nyilatkozik meg: „Szavak, csodálatos szavak [...] / Világokat jelentenek, / meghaltál, ha már nincsenek. / Dalolnak és dadognak ők, / gügyögnek, mint a szeretők [...]” stb. Hoch az Ady-lírán túl bizonyosan otthonos volt a 20. századi magyar költészet tágabb körében is, így nem lenne meglepő, ha verse születésében a hazai kontextus közrejátszott volna. Költői paradigmája egyébként az ókortörténet-sz-mitológus (egyben „George-hívó”) Kerényi Károly személyében lel őszinte tisztelőre, aki meleg ajánlást ad a kötetborítóra. Néhány más utalástól eltekintve (mint például egy Pompeji-vers archeológiailag pontos motivikája), főképp a bemutatott nyitó vers tiszta közvetlenségű lírizmusához fűzi méltató sorait, kiemelve az invokáció „család-melegségű” bensőségét. Hoch kötetét egy-egy külföldi pályatárs is üdvözölte, így Rychner mellett például egy nagy író is: Hermann Hesse. Elismerő szavaik Kerényiéivel együtt megjelentek a *Klangspiegel* reklámozó szórólapon, melyet a szerző-kiadó a kelendőnek gondolt Ady-kötet példányaihoz mellékel fél esztendővel később. Kerényi emigrációjában még a háború után is kapcsolatban marad a költővel, Pécsre hazakerült hagyaték-könyvtára a *Klangspiegel*gel kezdve teljes számban őrzi a Hoch-művek egy-egy dedikált példányát

A *Klangspiegel* költője, ha egyelőre be is rendezkedett a poszt-szimbolista-epigon lírizmus terében, nem remélhette, hogy a „szó” hétköznapiakra szóló vigasza tartósan megőrizhető marad számára. Ha pedig ez elvész, akkor a lélek újra a maga, most már még kínzóbb magányosságával kerül szembe, amiképp azt korábban Tóth Árpád elégiája megidézte: „Ó, jaj, barátság, és jaj, szerelem! / Ó, jaj, az út lélektől lélekig!” A visszahatásra a *Sonnenjahr* koncepciója a dal-paradigma elégikus áthangolásával válaszol. Az új kötet „boldog-szomorú” dalokkal (Kosztolányival szólva) és vágyteli fohászversekkel jelentkezik egy kozmikus kipillantású, nagy volumenű ciklikus kompozíció keretében. Fedéldísz (4,5×4 cm) lángoló napkoronggal együtt rajzolt állatöv-ábrázolást kínál. A költő erejét a keretek teljes körű kitöltése végül azonban meghaladja. A ciklus a tavaszponttól (március 21.) induló ‘tropikus év’ ívét heti ritmusban járja körbe, közbeiktatva az egyes évszakok elé szánt „beköszöntöket”. A költői képzelet a kozmoszt egy felsőbb „Ismeretlen Más” mitikus honává avatja, akit a költő-én természeti képekbe, tájszánerekbe, archaikus mítosz-émlékekbe, georgeirilkei szimbólumokba lát bele, és – mintegy Rilke *Imádságoskönyvének* motójára – megváltásért, kinyilatkoztatásért ostromol. Maga a ciklus ajánlása is ennek az ‘Ismeretlen MÁSnak’ szól („Dem Unbekanntem DU”), s őt aposztrofálja

mindjárt bekezdésül az első hétre szóló dal, amelyet Kerényi később – a „homo religiosus” típusváltozatai felett töprengve – „az isteni lényeggel való dialógus” szemléltető példajaként idéz vissza (Kerényi, *Umgang mit Göttlichem*, 1955):

<i>Dem Unbekannten DU zu sagen</i>	(Szólítanád az Ismeretlen MÁSt ·
<i>Dem Fremden · das in sich verweilt</i>	Örök létezőt. Hát ne csüggedj · gyűjts
<i>Bis es sein Lager dartut · teilt</i>	erőt ·
<i>Uns Einsamen · die alles wagen ·</i>	Tárd fel árvaságod a Rejtező előtt ·
[...]	Osztaná meg veled birtokát ·)

A négystrófás dal a továbbiakban máris egy George-vers (*Weihe* – ‘Beavatás’) parafrázisán át igyekszik közelebb érní a „Rejtező” létkörét, majd a már-már elérhetőnek érzett közelségből átfordul a kegyelméért esdeklő könyörgésbe. A hangváltás új versalakzattal realizálódik: a négystrófás, négysoros dalforma ötstrófás, kétsoros (verzálallal írt), még gazdagabb zeneiségű, „zsoltáros” formátummal folytatódik, melyre a dal-előzmény képileg-gondolatilag szervesen vezet rá, vagy épp akár mondathatár nélkül beletorkollik. Ez a verspár-szerkezet állandósul a ciklus további részeire is. Maga a nyitó darab az epigonális erőter retrospektív össztapasztatát hasznosítva valódi remeklést nyújt – anélkül azonban, hogy más hasonlók követnék; a ciklus további darabjai legfeljebb rövid szakaszokon jutnak el az első, magas feszültségig. A németül értők „beavatására”, egyben a versalak és egyidejűleg a három Hoch-kötetben azonos tipográfia szemléltetésére beiktatjuk itt a költeménypár nyomtatott szövegképét:

<p>ERSTE WOCHE 21. MÄRZ – 28. MÄRZ</p> <p>Dem Unbekannten DU zu sagen Dem Fremden · das in sich verweilt Bis es sein Lager dartut · teilt Uns Einsamen · die alles wagen ·</p> <p>Deucht manchen · wie den Seim der Waben Mit blossen Munde anzugehn: Das Stachelvolk zu übersehn Von dem sie ihre Süsse haben —</p> <p>Doch still! Das DU des Unbekannten Umgürtet ganz · sein güldner Kreis Ein himmlisch-gleissendes Geleis Gibt uns den Namen · den entbrannten</p> <p>Den wahren · den wir lang besassen Der quälend noch in Nächten spricht Aus einem taumelnden Gesicht · Das wir einst küssten und vergassen ·</p> <p style="text-align: center;">12</p>	<p>DAS WIR IM TIEFEN GLUTHAUCH STARKER SONNEN NUN SUCHEN · DIESEM WELTEN-WEH ENTRONNEN ·</p> <p>IN ANDERN · MAKELLOSEN TAGEN DAS WARME DU DER DUNKLEN SAGEN —</p> <p>UND TRÄNEN TRÄUFEN · ARME RENKEN: OH KOMM · DASS WIR UNS AN DICH SCHENKEN ·</p> <p>UNS MENSCHEN NENNEN · UNTER STÖHNEN UNS STUMM AN DEINER BRUST VERSCHÖNEN ·</p> <p>WIE STERNENLICHT IM SEICHTEN WASSERGRABEN DEN TIEFSTEN SPIEGEL IM GERINGSTEN HABEN!</p> <p style="text-align: center;">13</p>
--	---

A két eredeti lírakötet között megjelent Ady-fordítások keletkezési ideje fogas kérdés (s az is, Hoch miképp vállalkozhatott erre), lévén hogy a fordító-költő befelé forduló világa a legkevésbé sem kompatibilis Ady költészetének extrovertált valóságosságával. Még jeles belső-látomásos, képzeteket egyberántó nyelvi ereje is kicsorbult Ady érdes képi nyelvezetén, gyakran nyerses szimbolikáján. (Mint amikor a kifinomult George fordítja Baudelaire-t.) A nyelvi-gondolati áttétel igényes, korrekt; a dinamikai töltet az, ami (más korabeli próbálkozásokhoz hasonlóan: Hetényi-Heidlberg, Liman, Matzner stb.) elsikkad, miközben az Ady-versek elsőprő energiáira előszavában maga a fordító utal (párhuzamot vonva e tekintetben Georgéval, ami csak a Hochtól idegen, „harcias” kései Georgéra, ott is csak megszorításokkal igaz). Az összeférhetetlenséget tetézi a szövegtíp itt is a „George-írás”-t imitáló formálásának kényszerzubbonya. A fedéldísz emblémája szerencsére csak az „Andreas Ady” névalakból nyert névjel rajzát adja (4×2 cm; a névkezdőbetűk között bizonyára a versek dinamikájára utaló nyílveendővel). A kötet egyébként nem egészen 50 verset sorakoztat fel, közöttük több „nagy” verset is (*Góg és Magóg, Héja-nász az avaron, A fekete zongora, A magyar ugaron, A halál rokona, Vér és arany, Az Illés szekeren* stb.), keresztmetszetszerűen Ady egymást követő köteteiből, négy tartalmi egységet felölelő, saját csoportosításban (Léda-zsoltárok, „magyar ugar”, küldetéses versek, „vér és arany”).

*

Miért kellett Th. H. Hochnak 1938-ban Ausztriából egyáltalán eljőnie? Erre is a gráci kapcsolat világít rá. Schmidt-Dengler irodalmi köre az arisztokrata származású, a Monarchia vége felé diplomáciai pályára lépett Andrian részvételével lényegében egy monarchista-konzervatív, a száműzött Habsburg-családdal együttműködő, élesen nemzetiszocialista-ellenes csoportosulással alakul át, melynek tagjai Ausztria birodalmi német bekebelezését követően nem sok jóra számíthatnak. Emigrációjuk épp annyira kényszerítő, mint a faji üldöztetés veszélyeitől fenyegetett tízezrek lehető leggyorsabb távozása. Utóbbiak egy része, a zöld határon át vagy hamis papírokkal érkezve, a Monarchia idejére visszanyúló családi kapcsolatok talaján – eléggé óvatlanul – beéri a szomszédos, Bécshez vagy Burgenlandhoz igen közeli Magyarországgal. Számuk az ausztriai deportálások kezdetéig (1942) több ezerre emelkedik, és ha szórványosan is, folytatódik tovább. Soraikban ott vannak Magyarországról német nyelvterületre – Bécsbe, Berlinbe – elszármazott, Berlinből már Bécsbe visszaszorult zsidó származású írók, színházi emberek is, mint a nagynevű Paul Barnay, született keresztény-osztrák egyének veszélyeztetett családtaggal, mint az akkor már neves költő, irodalomszervező Ernst Schönwiese, Hoch mint politikailag feltehetőleg kompromittált személy, és más, már előéletükkel, kultúrájukkal meghatározott antifasiszták vagy „csak” humanisták. A magyar földön többnyire internálótáborokba begyűjtött „civil” menekültek sorsáról, helyzetéről számot adnak majd 70 év után Jonny Moser emlékezései (*Wallenbergs Laufbursche – W. apródja voltam*, 2006), aki annak idején Burgenlandból a szülőkkel serdülő gyerekként szökött át. (Ő tudósít először arról is, hogy az 1941-es körösmezei deportáltak közé az internált csoportokból besoroltak ca. kétezer osztrák zsidót.) Moser kor- és sorstársa, utóbb a kádári idők demokratikus ellenzékét segítő Karl Pfeifer, akinek a háború alatt Budapestről még sikerült kijutnia

Palesztinába, önéletrajzában ugyancsak megidézi a Magyarországon töltött menekült-éveket (*Einmal Palestina und zurück – Palesztinába és vissza*, 2013).

A magyar fővárosban évekre háborítatlan menedéket nyert és szerencsével az utolsó hónapok nyilas rémuralmát is túlélő alkotó értelmiségiek, Hochtól eltekintve, nem sokat hallatnak magukról, beleolvadnak a városi tömegbe. Hangjuk esetenként mégis áthallatszik az idő távolán át. Ilyen üzenet Barnay töredékben maradt memoárjának egy epizódja, amely az OMIKE-Művészakció általa is látogatott műsoraiból felidéz egy szívszorító operaestet: éppen a *Bohéméletet* adták elő a színházaktól elbocsátott idősebb, beteg művészekkel (hiszen a fiatalabbak „munkaszolgálaton” voltak), akiknek önmaguk fizikai korlátaival vívott küzdelme avatta igazán megrázóvá az előadást („*Mein Leben*”, kézirat, Leo Black Institut).

Nem mint menekült, de Európa vándoraként tér meg salzburgi otthona helyett magyar földre – halála előtt, nagybetegen (1943) – az osztrák-magyar hátterű, Budapestről indult természettudós-gondolkodó Raoul Francé, akinek újabb s hamarosan a hátrahagyott írásait a Pester Lloyd c. német nyelvű lap örömmel fogadja. Az 1943. év másik nevezetes menekült-szereplője a Pozsony melletti Diószegről elszármazott, Németországban felnövekvő, a nácik elől a még szabad Lengyelországba szökött Hermann Adler, aki most már a vilnai, majd a varsói gettóból menekül Budapest irányába, s itt vilnai 'Halál-énekeit' (*Gesänge aus der Stadt des Todes – Énekek a halál városából*) a Segélyező és Mentőbizottság segítségével illegális formában kiadja. Nagyobb ellentét el sem képzelhető, mint ami a Vilnában 1941/42 táján történeteknek szentelt (költőileg talán kevésbé fejlett) krónikás versek és a kevéssel előtte bemutatkozó Hoch-féle mitopoézis világa között feszül, bár utóbbi még nem az apokaliptikus időszak szülötte.

Az 1938. év és a következmények ausztriai menekültjeinek magyarországi napjai (melyek folyásáról egyeseknél – így Schönwiese esetében – szinte semmit nem tudunk) a német front elvonulásával, a szabad közlekedés megindulásával véget érnek, visszatérhetnek a szülőföldre, vagy nyugodt körülmények között valahol másutt kezdenek új életet. Adler, aki a Kasztner-vonatra felkerülve az ismert bergen-belseni „kitérővel” jut ki Svájcba, itt telepszik meg, a gettó-dalokat saját néven is kiadja, s tovább építi életművét. Barnay hátralevő aktív éveire a bécsi Volkstheater igazgatói székét nyeri el. Schönwiese mindjárt a háború utáni első években több költői kötettel jelentkezett; hogy ezek anyagából mi született meg budapesti elszigeteltségében, mi nem, egyelőre nem látható. Hoch (bujkált-e 1944. március 19. után, vagy sem, szintén nem tudható) az új kiadói vállalkozásával Bécsben dolgozik tovább – újabb kézikönyv (*Wegweiser durch die moderne Literatur in Österreich*, 1954) által 1950-re datált váratlan és rejtélyszerű tengerentúli „kivándorlásáig”. A *Német Irodalmi Kalendárium* 1963-ig tartja nyilván utolsó ismert adataival, majd elejti. Bécsben közreadott, a hold-körforgás motivikájával próbálkozó utolsó, kivitelében is szerényebb verseskötete (*Mondstunden*, 1950), ahelyett hogy a bekövetkezett valóságese-mények súlya alatt igyekeznék egy másik irányba kitörni, vagy az elhallgatást választaná, kifáradt készségeivel immár a konvencionális jegyében igyekszik a felszínen tartani magát, és nem beszél a sikeres pesti idősokról. A félre-csuszamló és vészterhes időszak ismeretlenségben maradt üzenetei, mint amilyenek például a térbeli szomszédságból beszüremkedtek, 75-80 év távolából már csak „archeológiai” leletképpen kerülhetnek a napvilágra.